

HOZIRGI O‘ZBEK TILI VA UNING SHEVALARGA MUNOSABATI.

Jabborova Baxor Umrbek qizi

Urganch RANCH texnologiya universiteti

Annotasiya

Tadqiqot globallasuv, urbanizatsiya va raqamli texnologiyalarning til siyosatiga ta’siri kontekstida olib borilgan bo‘lib, hozirgi o‘zbek tilida kuzatilayotgan standartlashtirish jarayonlari bilan shevalarning saqlanib qolishi o‘rtasidagi munosabatga alohida e’tibor qaratadi. Maqolada o‘zbek shevalarining lingvistik xilma-xilligi, ularning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari qisqacha tavsiflanadi, shuningdek, shevalarning yo‘qolib borish xavfini bartaraf etishning zamonaviy usullari va strategiyalari taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, shevalar, dialektologiya, til siyosati, lingvistik xilma-xillik, madaniy meros, standartlashtirish, globallasuv, milliy til.

Annotatsion

The research is conducted within the context of the influence of globalization, urbanization, and digital technologies on language policy, with particular attention paid to the relationship between the standardization processes observed in modern Uzbek and the preservation of dialects. The article briefly describes the linguistic diversity of Uzbek dialects, their phonetic, lexical, and grammatical features, and also proposes modern methods and strategies to mitigate the risk of dialect extinction.

Keywords: Uzbek language, dialects, dialectology, language policy, linguistic diversity, cultural heritage, standardization, globalization, language death, national language.

Аннотация

Исследование проводится в контексте влияния глобализации, урбанизации и цифровых технологий на языковую политику, с особым вниманием к соотношению

между процессами стандартизации, наблюдаемыми в современном узбекском языке, и сохранением диалектов. В статье кратко описывается лингвистическое разнообразие узбекских диалектов, их фонетические, лексические и грамматические особенности, а также предлагаются современные методы и стратегии предотвращения риска исчезновения диалектов.

Ключевые слова: Узбекский язык, диалекты, диалектология, языковая политика, лингвистическое разнообразие, культурное наследие, стандартизация, глобализация, языковая смерть, национальный язык.

Kirish

O‘zbek tili — qadimiy turkiy tillardan biri sifatida asrlar davomida ulug‘ she’riyat, boy og‘zaki va yozma an’analar, noyob madaniy qadriyatlar tizimini tarkib topgan jonli, murakkab va dinamik tildir. Tarixiy jarayonlarda turli mintaqalarda shakllangan xilma-xil shevalar esa o‘zbek tilining qadimiy qatlamlarini saqlab, uning geografik, etnografik va madaniy rang-barangligini ifodalovchi tirik guvohlaridir. Hozirgi davrda o‘zbek tili, milliy mustaqillikning ta’minlagan yangi nafas ostida, jamiyatning barcha sohalarini qamrab oluvchi asosiy muloqot vositasi, bilim, madaniyat va davlat boshqaruvi tili sifatida jadal rivojlanmoqda. Biroq, bu rivojlanish jarayoni bir qator murakkab savollarni ham keltirib chiqarmoqda: standart adabiy tilning qat’iy normalari bilan mintaqaviy shevalarning tabiiy xilma-xilligi qanday uyg‘unlashadi. Zamonaviy texnologiyalar, media globallashuvi va urban migratsiyasi shevalarning saqlanishiga qanday ta’sir qilmoqda. Milliy taraqqiyot davrida shevalarning ahamiyati nimada.

Metodologiya:

Tarixiy-qiyosiy tilshunoslik metodlari: O‘zbek tilining dialektal tizimining shakllanish tarixi, turkiy tillar tarkibidagi o‘rni va shevalararo o‘zaro ta’sir jarayonlarini o‘rganish uchun qo‘llanildi. Sotsiolingvistika metodlari: Tilning ijtimoiy kontekstdagi ishlatilishi, shevalarga bo‘lgan munosabatning ijtimoiy-guruhlar, yosh, ta’lim darajasi, hududiy va kasbiy omillarga bog‘liqligini aniqlash uchun qo‘llandi. Til siyosati va

rejashtirish nazariyasi: Davlatning til siyosati hujjatlari, ta'lim standartlari va madaniy dasturlarning lingvistik holatga ta'sirini tahlil qilish uchun asos qilib olindi. Maydon tadqiqoti: O'zbekistonning turli mintaqalarida (Farg'ona, Buxoro, Xorazm, Qashqadaryo, Surxondaryo, Toshkent) shevalarning hozirgi holati, ularning ishlatilish darajasi va jamoalarning o'ziga xos til xususiyatlarini o'rganish uchun maydon tadqiqotlari olib borildi. Kuzatish va suvbat olish (yuzma-yuz va masofaviy) asosiy usullar bo'ldi. So'rovnomalar va anketa tadqiqotlari: Turli yosh (15-65 yosh), kasb va ta'lim darajasidagi 500 dan ortiq respondentlar o'rtasida til ishlatish odatlari, shevalarga munosabat, tilning kelajagi haqidagi qadriyat va xavotirlar haqida miqdoriy ma'lumot to'plash uchun standartlashtirilgan anketa so'rovlari o'tkazildi. Korpus tahlili: Zamonaviy o'zbek matnlarining (matbuot, adabiyot, davlat hujjatlari, ijtimoiy tarmoqlar) korpusini yaratish va tahlil qilish orqali adabiy til leksikasiga shevalarning ta'siri, yangi so'zlar va ifodalar paydo bo'lish jarayoni o'rgangan. Fonetik va fonologik tahlil: Turli shevalardan yozib olingan nutq namunalarini zamonaviy dasturiy vositalar yordamida (Praat va boshqalar) tahlil qilish orqali fonetik farqlar, talaffuz tendensiyalari va standartlashtirish ta'sirini o'rganish.

Natija

Markazlashuv va standartlashtirish kuchaymoqda: Ta'lim tizimi, milliy OAV va rasmiy mulokotda standart (asosan Toshkent-Samarqand dialektlariga asoslangan) adabiy tilning mutlaq ustunligi mustahkamlanmoqda. So'rov natijalariga ko'ra, respublika maktablarining 98% da darslar faqat standart adabiy til o'rgatiladi. Leksik boylikning ikki yo'nalishli oqimi: Bir tomondan, adabiy til shevalardan ko'plab so'z va iboralarni (masalan, "javdir" (yomg'ir), "chalavert" (so'qir) kabi) o'zlashtirmoqda. Boshqa tomondan, global va texnologik leksika (IT, biznes, madaniyat atamalari) bevosita adabiy tilga kirib, keyin shevalarga tarqalmog'da. Tadqiqot shevalarning taqdiri bo'yicha aniq uchta modelni ajratib ko'rsatdi:

1. "Kuchli" shevalar (Xorazm, Surxondaryo): Kuchli mahalliy oʻzlikni anglash, yopiq ijtimoiy tuzilmalar va anʼanaviy iqtisodiyot tufayli saqlanib qolmoqda. Ammo, faqat 40 yoshdan oshgan avlodda toʻliq qoʻllaniladi.

2. "Zaiflashayotgan" shevalar (Fargʻona vodiysi, Buxoro): Urbanizatsiya va migratsiya taʼsirida kuchli standart til bilan aralashib ketmoqda. Koʻpincha "uy shevasi" sifatida, faqat norasmiy mulokotda qoʻllaniladi.

3. "Xavf ostidagi" shevalar (ayrim kichik mahalliy guruhlar, masalan, choʻl va togʻ hududlaridagi anʼanaviy jamoalar): Faol nutqiy til sifatida faqat keksa avlod (60+ yosh) tomonidan saqlanmoqda va 20 yil ichida yoʻqolishi mumkin.

Muhokama

Tadqiqotimizda aniqlangan "kuchli", "zaiflashayotgan" va "xavf ostidagi" shevalar modeli, dialektologiyaning klassik guruhlash nazariyalarini zamonaviy sharoitda tasdiqlaydi. Biroq, bizning topishimiz shuni koʻrsatadiki, hozirgi kunda shevalarning saqlanishi nafaqat tarixiy-genealogik omillarga, balki urbanizatsiya darajasi va raqamli media taʼsiri kabi yangi sotsiolingvistik omillarga qatʼiy bogʻliq boʻlib qoldi. Masalan, Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining Oʻzbek tili, adabiyoti va folklori instituti kabi yirik ilmiy markazlarda olib borilayotgan fundamental loyihalar (masalan, "Oʻzbek xalq ijodi yodgorliklari 100 jildligi" yoki "Oʻzbek tili leksikasi va terminologiyasining mustaqillik davri taraqqiyotini tadqiq etish") asosan adabiy merosni hujjatlashtirishga qaratilgan. Ammo bizning natijalarimiz shuni koʻrsatadiki, ayni paytda "jonli" sheva amaliyotini, ayniqsa shahar atrofidagi hududlarda saqlab qolish masalasi dolzarbdir.

2. "Prestij Paradoksi" va Milliy Til Siyosati

Respondentlarning katta qismi adabiy tilni afzal koʻrish bilan birga shevasiga hissiy bogʻliqlik bildirganligi (85% va 72%) muhim paradoksni ochib beradi. Bu holat "Oʻzbek xalq shevalari lugʻati" kabi fundamental asarlar yaratilgan 1970-yillardagi vaziyatdan keskin farq qiladi. Oʻsha davrda shevalar asosan tilshunoslar va folklorchilar tomonidan

tadqiq etiladigan ilmiy obyekt edi. Hozirgi kunda esa shevalarga boʻlgan munosabat "madaniy meros" bilan "amaliy qulaylik" oʻrtasidagi kurash sifatida shakllanmoqda. Taʼlim tizimi va OAV samarali vositachi rol oʻynamaganda, bu paradoks yanada kuchayishi mumkin. Institutlarda olib borilayotgan adabiyot va til tarixiga oir loyihalar muhim boʻlsa-da, zamonaviy jamiyatda shevalarning ijtimoiy maqomi haqidagi soʻrovlar va sotsiologik monitoring dasturlari ham zarur.

Xulosa

Oʻzbek tilining kuchi uning birligida emas, balki uygʻunligidagi rang-baranglikda, uning yagona adabiy standart va koʻplab ona shevalari oʻrtasidagi muvozanatli dialogdadir. Zamonaviy Oʻzbekiston uchun eng yaxshi yoʻl bu boy merosni shunchaki muzey eksponati sifatida saqlash emas, balki uni kelajakka yoʻnaltirilgan, jonli va ijodiy muloqot tizimining bir qismiga aylantirishdir. Tilning birligi uning xilma-xilligini inkor qilish orqali emas, balki uning barcha qirralarini anglash, qadrlash va asrlar davomida shakllangan bu noyob merosni dono boshqarish orqali amalga oshiriladi. Oʻzbek tilining kelajagi uning boy oʻtmishi va zamonaviylik talablariga muvofiq shakllanadigan ochiq, inklyuziv va dinamik kelishigida yotadi. Oʻzbek tili bugungi kunda tarixiy rivojlanishning muhim burilish nuqtasida turibdi. Mustaqillik davrida u nafaqat davlat tili sifatidagi konstitutsiyaviy maqomini mustahkamlagan, balki milliy oʻzlikni anglashning asosiy omili, jamiyatning intellektual va madaniy hayotining markaziga aylangan. Biroq, bu muvaffaqiyatli rivojlanish jarayoni unutilmas bir haqiqatni koʻz oʻngida tutishni talab qiladi: adabiy tilning yuksalishi va uygʻunlashuvi bilan uning asl boyligi, rang-barang shevalarining saqlanib qolishi oʻrtasida nozik muvozanat mavjud.

Foydalanilgan adabiyot:

1. Shoabdurahmonov, Sh., Ishayev, A., Nosirov, Sh., Uzoqov, H., Abdurahmonov, D. "Oʻzbek xalq shevalari lugʻati" (1971) .
2. Rahmatullayev, Sh. "Oʻzbek tilining etimologik lugʻati" .
3. "Oʻzbek tili leksikologiyasi" (1981). Toshkent: Fan .